

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİNİN FUNKSIONAL-
GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İNGİLİS VƏ
AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: Rumella Talib qızı Əsədova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Əhməd oğlu Mahmudov

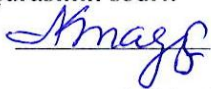
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik
 Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmlər doktoru, dosent
 Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Müxtəlif sistemli dillər kimi ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaksisində araşdırılması gərəkli hesab edilən problemlərdən biri budaq cümlə məsələsidir. Tədqiqat işi ingilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümlələrinin struktur və funksional-semantik planda tədqiqinə həsr edilmişdir. Zaman budaq cümlələri qarşılaşdırılan dillərdə polipredikativ cümlə konstruksiyalarının ümumi sistemində əsas bloklardan birini təşkil edir. Göstərilən dillərdə zaman budaq cümlələri struktur-tipoloji baxımdan mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir dövrdə zaman budaq cümləsi kimi polipredikativ konstruksiyalar istər tipoloji baxımdan, istərsə də ayrı-ayrı dillərin sintaksisinin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən böyük maraq kəsb edir. Belə ki, sözügedən konstruksiyalar müxtəlif baxış bucağından müxtəlif dillərin materialları əsasında nəzərdən keçirilir. Son dövrlərdə ayrı-ayrı dillərdə zaman budaq cümlələrinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə bir çox cəhdlər edilmişdir. Beləliklə, zaman budaq cümlələri istər temporal konstruksiyaların xüsusi bir növü kimi, istərsə də gerçəklikdəki müxtəlif hadisə və proseslər arasında zaman əlaqələrinin ifadə üsullarından biri kimi ayrı-ayrı dillərdə polipredikativ konstruksiyalar sistemində kifayət qədər mühüm tədqiqat obyektini kimi diqqəti cəlb edir.

Mövzunu aktuallaşdıran digər bir cəhət ondan ibarətdir ki, tədqiqat obyektini kimi nəzərdən keçirdiyimiz zaman budaq cümləsinin funksional-semantik və struktur cəhətlərinin qarşılaşdırdığımız dillərdə ziddiyyətli təhlilinə rast gəlirik. Bu baxımdan zaman budaq cümlələrinin iki dilin materialları əsasında öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Əvvəla, zaman konstruksiyalarının tədqiqi budaq cümlə sistemindəki təsnifata aydınlıq gətirir və tabeli mürəkkəb cümlələrin elmi-nəzəri tədqiqində, o cümlədən xarici dil kimi ingilis dilinin sintaktik məsələlərinin tədrisində zaman budaq cümləsinin orta və ali məktəb auditoriyalarında şagird və tələbələrə öyrədilməsində özünü göstərən çətinliklərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. İkincisi,

kommunikasiya prosesində eyni fikrin ifadəsinə xidmət edən cümlə variantlarının, yəni sintaktik sinonimlik məsələlərinin üzə çıxarılmasına imkan verir. Üçüncüsü, tərcümə nəzəriyyəsinə, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə səviyyəsində tərcümə məsələlərində meydana çıxman çətinliklərin aradan qaldırılmasına, eləcə də həmin məsələlərin dəqiqləşməsinə və nəhayət, budaq cümlə probleminin ümumnəzəri aspektlərinin müəyyənləşdirilməsinə köməklik göstərir.

Zaman budaq cümləsinin struktur və funksional-semantik təhlili əsasında aparılan tədqiqat qarşılaşdırılan dillərdə belə polipredikativ konstruksiyaların ümumi və diferensial xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına imkan yaratmaqla yanaşı, onların gerçəklikdəki hadisə və proseslərin zaman əlaqələrinin ifadə vasitələri sistemində yerini və mövqeyini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu tədqiqatın başqa bir cəhəti onunla bağlıdır ki, digər növ budaq cümlələri də analoji şəkildə tədqiqata cəlb etmək olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr təşkil edir. Tədqiqat işinin predmeti isə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ingilis və Azərbaycan dillərinin materialına əsaslanaraq funksional-qrammatik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi gerçəklikdə baş verən hadisə və proseslərin zaman əlaqələrinin dilin sintaksis səviyyəsində ifadə vasitələrindən biri olaraq zaman budaq cümləsinin müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində kompleks təsvirini vermək, zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələri üzə çıxarmaq, zaman budaq cümləsinin baş cümləyə nəzərən yerini və bağlayıcı vasitələrə görə tiplərini müəyyənləşdirmək, baş və budaq cümlələr arasında zaman münasibətlərinin məzmununu aydınlaşdırmaq, baş və budaq cümlələrin transformasiyaya uğraması prosesini doğuran qanunauyğunluğu aşkar və təhlil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatda bu məqsəddən irəli gələn aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- struktur-semantik təşkil olaraq zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin ayırd edilməsi meyarlarının təsvirini vermək və həmin meyarların dəqiqləşdirilməsinə cəhd etmək;

- zaman budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirən bağlayıcı vasitələri təsvir etmək və onları təsnifini vermək;

- müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə bağlanan zaman budaq cümlələrinin spesifik semantik mənalərini tədqiq etmək;

- zaman budaq cümləsində və baş cümlədə feilin zaman formalarının işlənmə qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq;

- zaman budaq cümləsinin zərflik budaq cümlələri arasında yerini müəyyənləşdirməyə cəhd etmək;

- zaman budaq cümləsinin daxili bölgüsü, quruluşu, yaranma yolu və komponentlərinin bağlanma imkanları baxımından qarşılaşdırılan dillərdə ümumi və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq;

- zaman budaq cümləsinin struktur-semantik inkişafını izləmək;

- zaman budaq cümləsinin müxtəlif üslublarda işlənməsini izləmək;

- zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələri sistemli şəkildə nəzərdən keçirmək;

- Azərbaycan dilindəki zaman budaq cümləsinin ingilis dilinə tərcümə yollarını və vasitələrini aydınlaşdırmaq;

- İngilis dilindəki zaman budaq cümləsinin Azərbaycan dilinə tərcümə yollarını və vasitələrini aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat təsviri, müqayisəli-tutuşdurma, transformasion təhlil metod və üsullardan istifadə edilməklə yazılmışdır. Tədqiqatın metodları qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə uyğun olaraq seçilmişdir. Bu metod və üsulların seçilməsində məqsəd qarşılaşdırılan dillərdə zaman budaq cümlələrinin ümumi və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsi və təhlilindən ibarətdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə qarşılaşdırılan dillərin tarixi inkişafının məhsulu olaraq həmin dillərin qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir və gerçəkliyin zaman

münasibətlərinin ifadə vasitələrinin geniş yayılmış tiplərindən biri kimi çıxış edir.

2. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin yalnız birüzvlü və ya birözlü olması zaman budaq cümləsinin baş cümlənin yalnız bir üzvünü aydınlaşdırmasının nəticəsidir.

3. Qarşılaşdırılan dillərdə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin xəbərlərində zaman, şəkil və şəxs kateqoriyasının təzahürü ümumi, budaq cümlələrin xəbərinin morfoloji səciyyə etibarilə müxtəlifliyi isə fərqli cəhət kimi qiymətləndirilməlidir.

4. Zaman budaq cümləsinin xəbəri bağlayıcı vasitələrin səciyyəindən asılıdır.

5. İngilis dilində budaq cümlənin xəbərinin morfoloji ifadəsində müəyyən məhdudiyyət, Azərbaycan dilində isə daha çox sərbəstlik vardır.

6. Zaman budaq cümləsinin sıralanma qaydası struktur-semantik səciyyə baxımından mühüm önəm daşıyır. Qarşılaşdırılan dillərdə baş və budaq cümlənin ədəbi dil üçün səciyyəvi sıralanma qaydasının dəyişməsi struktur, kommunikativ, üslubi xüsusiyyətlərdən, eləcə də bağlayıcı vasitələrin semantikasından asılı olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq müqayisəli planda, tipologiya cəhətdən fərqlənən iki dilin – ingilis və Azərbaycan dilinin zaman budaq cümlələrinin mürəkkəb cümlə sistemində yeri (təsnifi, quruluşu, yaranma yolları, transformasiyası), həmin budaq cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr (fonetik vasitələr, intonasiya; leksik qrammatik vasitələr) əvəzliliklər, ədatlar, əvəzlilik-zərf xarakterli sözlər, leksik məna; struktur-semantik vasitələr (komponentlərin sırası, sintaktik quruluş, informativ bağ və s.), baş və budaq cümlələr arasında semantik münasibətlər, həmin növ cümlələrin işlənmə şəraiti və nitq prosesində fəaliyyəti, modelləşdirilmiş variantlar kompleks halda tədqiq edilərək öyrənilmiş, zaman budaq cümləsinin tipləri, sinonimlik imkanları, derivasiya modelləri arasında olan ümumi və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti qarşılaşdırılan dillərdə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin nominativ xüsusiyyətlərinin və onların formal təşkilinin, əmələ gəlməsinin ümumi prinsip və qaydalarının kompleks təsviri və təhlili ilə müəyyən edilir ki, bu da müxtəlif sistemli dillərin tədqiqi və tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. İşin nəzəri əhəmiyyəti bir də onunla müəyyən etmək olar ki, digər türk dillərində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqində bu araşdırmadan əldə edilmiş nəticələrdən, tədqiqat metodikasından istifadə etmək olar.

Tədqiqatın materialları və əldə edilmiş nəticələrdən istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərinin qrammatikalarının hazırlanmasında və ya təkmilləşdirilməsində, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli sintaksisi üzrə dərslik, dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında və yazılmasında, ali məktəblərin filoloji istiqamətli fakültələrində müqayisəli sintaksis, müqayisəli qrammatika üzrə kursların tədrisində, xarici dillərin tədrisi prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeiası və tətbiqi: Tədqiqatın əsas məzmunu və nəticələri barədə müxtəlif toplularda məqalə çap edilmiş, elmi konfranslarda mövzu ilə bağlı məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 27 səhifə, II fəsil 56 səhifə, III fəsil 28 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 15 səhifə. Ümumi həcmi 137 səhifə – 207, 823 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki

əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

“Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsinin ümumi məsələləri” adlı birinci fəsilə zaman budaq cümləsinin tədqiqinin ümumi məsələlərinə, dillərin müqayisəli-tipoloji istiqamətdə öyrənilməsinə dair qısa ekskurs edilir, germanşünaslıqda, türkoloji və Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə və zaman budaq cümləsinin tədqiqi məsələləri ilə bağlı elmi-nəzəri tədqiqat işləri nəzərdən keçirilir.

Bu fəsilə ingilis dilinin sintaktik quruluşunda tabeli mürəkkəb cümlələrin tabelilik prinsipi əsasında yaranmış polipredikativ konstruksiyalardan yarandığını qeyd edən M.Bloxun mövzu ilə bağlı fikirləri təhlil olunur¹. İngilis dilçiliyində mürəkkəb cümlənin tədqiqində ənənəvi qrammatik və sistemli qrammatik təsnifat dövrləri fərqləndirilir², mürəkkəb cümlənin trixotomik təsnifatını təkmilləşdirən Uilyam Lenninin tədqiqatı işıqlandırılır³, öz tədqiqatında mürəkkəb cümlənin təsnifində və budaq cümlələrə

¹Blokh, M. G. Course in Theoretical English Grammar / M.G.Blokh. – Moscow: –1983. – p. 303

² Bain, A. A Higher English Grammar / A.Bain. – London: Longmans and Co., – 1879. –358 p.; Onions, Gh.T. An Advanced English Syntax: based on the Principles and Requirements of the Grammatical Society / Gh.T.Onions. – 6th Edition. – London – N. Y.: Kegan Paul; French. Trubner and co.; Macmillan, – 1932 (1st ed. – 1904). – 166 p.; Quirk R. A Grammar of Contemporary English / R.Quirk, S.Greenbau, J.Leech, Y.Svartvik. –London: Longman, –1972. – 1120 p.; Sweet, H. A New English Grammar. Logical and Historical / H.Sweet. – Oxford: At the Clarendon Press, – V. I. Introduction, phonology and accidence; v. II. Syntax. – 1900 – 1903. – 636 p.

³ Lennie, W. The Principles of English Grammar, Comprising the Substance of All the Most Approved English Grammars Extant, Briefly Defined and Neatly Arranged, with Copious Exercises in Parsing and Syntax / W.Lennie. – 8th edition. – Edinburgh: Oliver a. Boyd., –1879, (2nd ed. 1812). – p. 103-104

*münasibətdə ənənəvi bölgüdən çıxış edən H.Suitin morfoloji prinsip əsasında qurduğu budaq cümlələrin təsnifi araşdırılır*⁴.

*R.Quirk və həmmüəlliflərinin ingilis dilinin grammatikasında mürəkkəb cümlələr və onun komponentləri arasında əlaqə vasitəsi nəzərdən keçirilir*⁵.

*Hind-Avropa dillərində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələr əvəzinə türk dillərində feili bağlama, feili sifət və feili isim tərkiblərinin işləndiyi, ingilis dilində budaq cümlələrin yerinə bir çox hallarda mütləq tərkiblərin verilməsi məsələləri haqqında da bu fəsildə bəhs edilir*⁶.

*Azərbaycan dilçiliyində Ə.Abdullayev Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsinin əmələ gəlmə vasitələrini, quruluş tiplərini, budaq cümlə ilə baş cümlə arasındakı zaman münasibətlərini, zaman uyuşmasını, müxtəlif zamanlılıq və eyni zamanlılıq məsələlərini, əsas və əlavə mənaları tədqiq edib öyrənmişdir*⁷. N.Abdullayeva zaman budaq cümlələri ilə tərkiblər arasında olan sintaktik sinonimliyin formaları araşdırmışdır⁸, müasir Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi M.Şirəliyev və N. Mehdiyev tərəfindən həm analitik, həm sintetik, həm də analitik-sintetik növlər üzrə təhlil edilmişdir. Bu fəsildə Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlə və zaman budaq cümləsi ilə bağlı aparılmış bir sıra tədqiqatlar nəzərdən keçirilir.⁹

⁴ Sweet, H. A New English Grammar. Logical and Historical / H.Sweet. – Oxford: At the Clarendon Press, – V. I. Introduction, phonology and accidence; v. II. Syntax. – 1900 – 1903. – p. 171

⁵ Quirk, R. A Grammar of Contemporary English / R.Quirk, S.Greenbau, J.Leech, Y.Svartvik. – London: Longman, –1972. – p. 720

⁶ Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Изд-во литературы на иностранных языках, – 1957. – 285 с.

⁷ Abdullayev, Ə. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə / Ə.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – s. 252- 268

⁸ Абдуллаева, Н.Дж. Синтаксическая синонимия в современном азербайджанском языке: / Автореферат диссертации... доктора филологических наук / – Баку, 1978. – с. 28-30; Müasir Azərbaycan dili: [3 cildə] / red. Z.Budaqova. – Bakı: Elm, – c. 3. – 1981. – s. 405

⁹ Əsədova, M. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri. / M.Əsədova. – Bakı: Nurlan, – 2007; Musayev, M. Türk dillərində tabeli mürəkkəb

Dissertasiyanın “**Zaman budaq cümləsinin struktur-semantik xüsusiyyətləri və funksional ekvivalentləri**” adlı **ikinci fəslinin** birinci yarım fəslində *zaman budaq cümləsinə baş cümləyə bağlayan əlaqə vasitələri* araşdırılır. Qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə vasitələri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmiş, ingilis və Azərbaycan ədəbiyyatından götürülmüş nümunələr verilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, zaman budaq cümlələri ingilis və Azərbaycan dillərində baş cümləyə 1) bağlayıcılar; 2) bağlayıcı sözlər; 3) tabelilik intonasiası; 4) şəkilçilər vasitəsilə bağlanır.

Müasir ingilis və Azərbaycan ədəbiyyatından toplanan materialın araşdırılması göstərir ki, onların böyük əksəriyyəti bağlayıcılarla əlaqələnən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. İngilis dilində baş cümlə ilə zaman budaq cümləsi arasındakı zaman münasibəti **when, while, till, until, as, as soon as, as long as, since, after, before, whenever** bağlayıcıları ilə; Azərbaycan dilində isə “ki” bağlayıcısı ilə formalaşır. Məsələn: *Arthur remained at the gate **while** Ruth climbed Maria’s front steps (London). I did **till** got to know hit betted (Voynich).*

*A remarkable air of relief overspread her countenance **as soon as** she saw me (Stevenson). The waiter looked at me suspiciously **as** I made my way upstairs (Maugham). **As long as** she did this, all would be well (London). **Whenever** I looked at Susan, she gave me a frank full - hearted smile... (Braine). **When** the moon rose, he flew back to the Happy Prince (O.Wilde).*

İngilis dilində zaman budaq cümləsi ilə baş cümləni bağlayan vasitələr arasında zaman bildirən zərflər də mühüm rol oynayır. *Elmi*

cümlə: / Filologiya elmləri doktoru ... dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 1994; Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi / T.Müzəffəroğlu. – Bakı: Nurlan, – 2002; Rəfibəyli, G.L. İngilis və Azərbaycan dillərində feili tərkiblər: / Filologiya elmləri namizədi ... dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 2004; Sadıqov, R. Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri / R.Sadıqov. – Bakı: Nurlan, – 2004; Tahirov, İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. – Bakı: Nurlan, – 2007.

ədəbiyyatda bunlar sonradan bağlayıcılaşmış zərflər də adlandırılır¹⁰. Buraya *the time, the moment, the instant, the day, immediately, directly* və digərləri aiddir. Məsələn: *We'll be married **the very moment** we find a house. **Immediately** he had lain down and closed his eyes, his consciousness went racing on without him. **Directly** he saw me, he slipped back into the room.*

Zaman bildirən zərflərin zaman budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirilməsində zaman sözlərindən *by, till, until* də mühüm rolu vardır. Bunlar aşağıdakı birləşmələrdə işlənir: *by the time, till the time, until the time, by the day, by the moment, till the moment* və s. Məsələn: ***By the time** he gets home, she will have cleaned the entire house; ... they could remember nothing from the time they landed **till** the time they sailed (A.Cristie). Me and Henry laid low **until** the day the steamer came back (J.London).*

Zaman budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirən *scarcely ... when, hardly ... when, no sooner ... than* tipli, elmi ədəbiyyatda mürəkkəb bağlayıcılar¹¹, korrelyativ elementlər¹², bağlayıcı zərflər¹³ adlandırılan birləşmələr də iştirak edir. Məsələn: ***Scarcely** had his hands touched her head, **when** she sighed deeply (London); **Hardly** had they entered the house, **when** a violent thunder **storm** broke out; **No sooner** had I wiped one salt drop from my cheek, **than** another followed (Ch. Bronte).*

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan əsas vasitələrdən biri *ki* bağlayıcısıdır. Zaman budaq cümləsində *ki* bağlayıcısı işləndikdə baş cümlədə *qəlib söz* zaman zərfliyi funksiyasında işlənir. Belə cümlələrdə qəlib söz işlənmirsə,

¹⁰ Кобрина, Н.А. Грамматика английского языка / Н.А.Кобрина, Е.А.Корнеева, М.И.Оссовская, К.А.Гузеева. – Санкт Петербург: Союз, – 1999. – с. 314-315

¹¹ Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası / O.Musayev. – Bakı: Maarif, –1979. – 360 s.

¹² Кобрина, Н.А. Грамматика английского языка / Н.А.Кобрина, Е.А.Корнеева, М.И.Оссовская, К.А.Гузеева. – Санкт Петербург: Союз, – 1999. – с. 314-315.

¹³ Gordon, E.M. Grammar of Present-Day English (Parts of speech) / E.M.Gordon, I.P.Krylova. – Moscow: Visshaya shkola, –1980.

onu asanlıqla təsəvvür etmək olur. Baş cümlədə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan zaman zərfliyinin olub-olmaması üslubdan asılı olur. Məsələn: **Elə ki** dörd divar canını sıxdı, Qış günəşi kimi göründü tək-tək (S.Vurğun); Kişi **onda** ayıldı **ki**, gördü geridən özgə hənir gəlir (S.Əhmədov); **Elə** süfrəni yığışdırmaq istəyirdilər **ki**, ortaya kabab gəldi (Q.Kazımov); Əlini **o vaxt** yendirdi **ki**, Xudayar bəy razılıq verdi. (C.Məmmədquluzadə).

Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələrdən biri də **bağlayıcı sözlərdir**. Zaman budaq cümləsi baş cümləyə *o zaman, o gün, o vaxt, bir zaman, onda* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Bağlayıcı sözlər *ki* ədatı ilə birlikdə də işlənə bilər. Baş cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində qarşılıq bildirən sözlər işlənir, yaxud işlənmədikdə, təsəvvür edilir. Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi korrelyativ quruluşda da müşahidə olunur. Korrelyativ cütlüklər *nə zaman - o zaman, nə vaxt - o vaxt* qarşılıqlarından ibarət olur. Məsələn: *Nə zaman gəlsən, o zaman danışarıq (danışiq dilindən); Nə vaxt ürəyin istəyir, o vaxt bizə gələrsən (danışiq dilindən).*

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan aşağıdakı bağlayıcı sözlərə diqqət yetirək:

1) *nə vaxt, nə zaman, havaxt* bağlayıcı sözləri ilə əmələ gələnlər: **Nə vaxt** kəndə gəlsən, hədiyyəni orda verəcəyəm (danışiq dilində), 2) *haçan, haçan ki* bağlayıcı sözləri ilə əmələ gələnlər: **Haçan** qəlbinə toxunsa, mənə deyərsən (M. Süleymanov); 3) *nə qədər, nə qədər ki* bağlayıcı sözləri ilə əmələ gələnlər: **Nə qədər ki** ölməmişəm, sənə bu yaxşılığını yaddan çıxarmayacağam (Ə. Səmədov). 4) *elə ki* bağlayıcı sözü ilə əmələ gələnlər: **Elə ki** gördün dənizin havası sənə artıqlıq eləyir, gəl mənə apar teatra, kinoya. (Ə.Vəliyev). 5) *o vaxt, o vaxt ki, o zamankı* bağlayıcı sözləri ilə əmələ gələnlər: **O vaxt ki** yer üzünü su basdı və o vaxt ki Nuhun gəmisini üzməyə başladı, bir nəfər suda çapalaya-çapalaya qışqırdı (Elçin);

Zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitələrdən biri də **tabelilik intonasiasıdır**. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, *tarixən tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri*

*arasında intonasiya əsas bağlayıcı vasitə olmuşdur*¹⁴. Digərləri bu fikirdədirlər ki, “*tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərə, komponentlərə ayrılmasında xüsusən budaq cümlə ilə fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır*”¹⁵. Təhlil etdiyimiz nümunələr tabelilik intonasiyası ilə baş cümləyə bağlanan zaman budaq cümlələrinin Azərbaycan dilində geniş yayıldığını deməyə əsas verir. İngilis dilində tabelilik intonasiyası ilə bağlanan zaman budaq cümləsinə rast gəlinmir. Məsələn: *Biri bir axmaq söz dedi, gərək bunlar da oturub ona axmaq-axmaq gülələr* (Ə.Haqqverdiyev). *Bir hərəkətin xoşuna gəlmədi, deyəcək “get, bala, sənə mən qız vermərəm”* (M.İbrahimov).

Budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanmasında yuxarıda qeyd edilən bağlayıcı vasitələrlə yanaşı $-sa^2$, və $-mı^4$ şəkilçilərinin rolu vardır.

$-sa^2$ şəkilçisi budaq cümlənin xəbərinin sonuna artırılır, yəni postpozitiv mövqedə işlənir. $-sa^2$ şəkilçisi zaman budaq cümlələrində bağlayıcı sözlə birlikdə işlənir. Məsələn: *Nə vaxt qəbrimin üstə bir qarış ot bitsə, onda gəlib torpağımı ölçərsiniz...* (F. Kərimzadə).

Göründüyü kimi, baş cümlədə qarşılıq bildirən söz zaman zərfliyi funksiyasında işlənir. Həmin qarşılıq bildirən söz budaq cümlədə bilavasitə iştirak etmirsə, təsəvvür edilir.

İkinci yarımfasildə ***zaman budaq cümlələrinin struktur tipləri və sıralanma qaydasından*** bəhs olunur. Zaman budaq cümləsinin sıralanma qaydası quruluş və kommunikativ cəhətlərlə bağlı müxtəlif məsələlərdən asılıdır. Sıralanma, bir tərəfdən, müqayisə olunan dillərdə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik-semantik təşkilinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşirsə, digər tərəfdən, aktual üzvlənməni əks edən cümlənin kommunikativ vəzifəsi ilə təzahür edir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sıralanma qaydası bağlayıcı vasitələrin semantikasi ilə üzə çıxır. Baş və budaq

¹⁴ Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н.Кононов. – Москва -Ленинград: изд-во АН СССР, – 1956. – с. 12

¹⁵ Ağayeva, F. Azərbaycan dilinin intonasiyası / F.Ağayeva. – Bakı: APİ nəşri, – 1978. – s. 50

cümlənin bir neçə yerləşmə variantına və sıralanma qaydasından asılı olaraq çevik və ya qeyri-çevik strukturlar mümkün olur. Belə ki, qeyri-çevik strukturlu cümlələrdə baş və budaq cümlənin yeri dəyişmir, sıralanma qaydası bir cür olur. Çevik strukturlu cümlələrdə isə zaman budaq cümləsinin müxtəlif variantları mümkün olur ki, bunun nəticəsində də mürəkkəb cümlənin tərkibində budaq cümlə baş cümləyə görə prepozitiv və ya postpozitiv mövqedə işlənir.

Birinci vəziyyətdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl (prepozitiv mövqe) gəlir. Budaq cümlədə bağlayıcı sözlər işlənir. Əksər halda baş cümlədə həmin bağlayıcı sözlərin korrelyatı işlənir. Budaq cümlənin xəbərində çox zaman $-sa^2$ şəkilçisi olur. Baş cümlənin işlənilməsi zərurəti budaq cümlədən meydana çıxır. Bu cür zaman budaq cümlələri ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirir və onların mənası baş cümlə əsasında konkretlik qazanır. Danışq dili üçün xarakterik olan analitik-sintetik tipli zaman budaq cümlələrinin baş cümləsində qeyd edilən bağlayıcı sözlərə uyğun zaman bildirən leksik vahidlər (o vaxt, onda...) iştirak edir. Bununla belə, çox zaman baş cümlədəki həmin zaman anlayışını ifadə edən söz ellipsisə uğrayır. Məsələn: *Haçan dəvət etsən, (onda) təşrif buyuraram (danışq dilində)*. Azərbaycan dilində müxtəlif bağlayıcı sözlər zaman budaq cümləsini əmələ gətirir. 1) *nə vaxt, nə zaman, havaxt* bağlayıcı sözləri ilə əmələ gələnlər: *Nə vaxt kəndə gəlsən, hədiyyəni orda verəcəyəm (danışq dilində)*; 2) *haçan, haçan ki* sözləri ilə əmələ gələnlər: *Haçan qəlbinə toxunsan, mənə deyərsən (M. Süleymanov)*; 3) *nə qədər, nə qədər ki* bağlayıcı sözləri ilə əmələ gələnlər: *Nə qədər ki ölməmişəm, sənin bu yaxşılığını yaddan çıxarmayacağam (Ə. Səmədov)*.

İngilis dilində bu tipdə olan zaman budaq cümlələri baş cümləyə *when, whenever, while, as, as soon as, as long as, till, until, after, before, since* və s. bağlayıcılar vasitəsilə bağlanır. Məsələn: *Before starting any business, it's a good idea to write a business plan. After I have finished my grammar exercises, I'll go out. As soon as I found lost keys, I called the owner of them.*

Qarşılaşdırılan dillərdə zaman budaq cümləsinin II vəziyyəti baş cümlədən sonra gəlməsidir, yəni postpozitiv mövqedə

işlənməsidir. Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi baş cümlədən sonra yerləşir və onun çatışmayan bir üzvü yerinə işlənir, baş cümlə ilə bağlılıq “ki” bağlayıcısı ilə gerçəkləşir. Budaq cümlənin reallaşması baş cümlə əsasında olur. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində bu vəziyyət baş cümlədən sonra işlənən zaman budaq cümləsinin yeganə tipidir.

Baş cümlədə gələn *o vaxt, o zaman, onda* sözləri həm budaq cümlənin baş cümlə ilə bağlanmasına kömək edir, həm də zaman budaq cümləsinin işlədilməsinə şərait yaradır. Məsələn: *Uşaq fikrini o zaman israr etdi ki, onda iş-işdən keçmişdi (danışiq dilində); O vaxt yuxudan durdum ki, saat 8-ə işləyirdi (danışiq dilində); Onda səninlə razılaşaram ki, Şah dağından ovladığın ceyranlardan birini mənə gətirəsən (M. Süleymanlı)*

İngilis dilində baş cümləyə görə postpozitiv mövqedə işlənən zaman budaq cümlələri də geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, ingilis dilində bağlayıcılarla bağlanan zaman budaq cümlələrinin yeri mütəhərrikdir. Yuxarıda prepozitiv mövqedə işlənən zaman budaq cümlələrinin çoxu asanlıqla postpozitiv mövqedə də işlədilə bilər. Məsələn: *It's a good idea to write a business plan before starting any business; I'll go out after I have finished my grammar exercises.* Bununla belə, ingilis dilində *as* bağlayıcılı zaman budaq cümlələrinin daha çox postpozitiv mövqedə işlədildiyi qrammatika mütəxəssisləri tərəfindən qeyd edilir¹⁶. Məsələn: *I dropped my keys as I left my apartment; He winked at me as he passed.*

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsinin bağlayıcı vasitələrlə yaranan tipləri sırasında mürəkkəb quruluşlu, əksər hallarda budaq cümlənin əvvəlində, bəzən də ortasında gələn **“*elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, onda ki*”** sözlərinin də rolunu

¹⁶ Кобрина, Н.А. Грамматика английского языка / Н.А.Кобрина, Е.А.Корнеева, М.И.Оссовская, К.А.Гузеева. – Санкт-Петербург: Союз, – 1999; Gordon, E.M. Grammar of Present-Day English (Parts of speech) / E.M.Gordon, I.P.Krylova. – Moscow: Vishaya shkola, – 1980; Quirk, R. University Grammar of English / R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech, Y.Svartvik. – Moscow: Vishaya shkola, – 1982.

qiymətləndirmək lazım gəlir. Budaq cümlə isə bağlayıcı və intonasiyanın iştirakı ilə baş cümlə ilə əlaqəyə girir. Bu tip aşağıdakı ardıcılıqla izah oluna bilər: **Elə ki** Koroğlu keçəl Həmzəni uzaqdan gördü, əlləri ilə yavuşa çağırırdı (“Koroğlu” dastanından); **O zaman ki** şöhrətin aləmə yayılmışdı, onda adamı saymurdun (S. Vəliyev); **O vaxt ki** bu yerlərdə dolaşırdın, məni yadına salmurdun (S. Vəliyev); **O gun ki** dostuna xəyanət etmişdin, adamlıq simasını itirmişdin (S. Vəliyev); **Onda ki** saç ağardı, qocalığını boynuna al (S. Vəliyev).

Zaman budaq cümləsi prepozitiv mövqedə baş cümləyə **-m⁴** şəkilçisi ilə möhkəm şəkildə bağlanır. Bu tip **-m⁴** şəkilçisi və intonasiya vasitəsilə baş cümlə ilə əlaqələnir: *Uşaq ağladımı, evdəkilərin kefi istər-istəməz pozulardı (danışiq dilində).*

Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli görünən xüsusi tipli zaman budaq cümləsi mövcuddur. Baş cümlədən əvvəl gələn xüsusi tipli zaman budaq cümləsindəki hərəkətlə baş cümlədəki hərəkət arasında qısa zaman fasiləsi olur, budaq cümləni baş cümləyə bağlayan ki bağlayıcısı feili tərkibdən sonra işlədilir və budaq cümlədəki zaman mənasını daha da qabarıdır¹⁷. Məsələn: Baş həkimə rayon mərkəzindən xəbər verəndə ki, sizə cərrah göndəririk, o, rəncidə halda çiyinlərini oynatmışdı (Ə. Babayeva).

İngilis və Azərbaycan dillərinin zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri struktur-semantik cəhətdən hər bir dilin daxili inkişaf qanunlarına söykənən qaydalara əsaslanır. Həmin qanunauyğunluqların öyrənilməsi müxtəlif sistemli dillər arasında mövcud olan ümumiliklərin, universalıyaların və diferensial əlamətlərin aşkarlanmasına səbəb ola bilər.

Üçüncü yarımfəsildə **zaman budaq cümləsində xəbərin morfoloji səciyyəsi** tədqiq olunur. Zaman cümləsində xəbərin morfoloji səciyyəsinə öyrənmək, üzə çıxarmaq tabeli mürəkkəb cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımdan önəmlidir. Baş və budaq cümlədəki xəbərlərdə ifadə olunan zaman forması danışiq vaxtının nisbiliyinə əsaslanır. “*Nisbi danışiq vaxtı dedikdə isə zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı*

¹⁷ Abdullayeva, N. Zaman münasibətli sintaktik konstruksiyalar haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 1983. № 2, – s. 44, – (s. 42-44)

başqa bir danışıq vaxtı əsas götürülür. Bu vəziyyət özünü ən çox tabeli mürəkkəb cümlələrdə göstərir”¹⁸. Zaman budaq cümlələrində xəbərin ifadə olunması baş cümlə ilə budaq cümlə arasında əlaqə vasitələrinin mənasından asılıdır.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin zamanları arasında elə bir məhdudiyyətə təsadüf edilmir: *həm baş, həm də budaq cümlələrin xəbərləri feilin xəbər şəklinin bütün zamanları ifadə oluna bilər*¹⁹. Lakin bəzi feillərin semantikasından asılı olaraq budaq cümlənin xəbəri ancaq müəyyən formalarda ola bilər. Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlənin xəbərinin hansı feil forması ilə ifadə olunmasının zaman budaq cümləsinin formalaşmasında rolu böyükdür. Məsələn: *Bunu demək istəyirdi ki, Mirzəcanlı kişilərinin hərəsi bir yana qaçdı* (S.Əhmədli). Cümlənin sonundakı xəbərin şühudi keçmiş zamanda işlənməsi (*qaçdı*) onu zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşdırıb.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə feilin xəbər şəklinin bütün zaman formalarının, o cümlədən əmr və arzu şəkillərinin işləndiyi bədii ədəbiyyat toplanan nümunələr əsasında görmək olur. Məsələn: *Nə vaxt qonaq evdən çıxıb getdi, uşaq xörəyini yeməyə başladı; Nə vaxt Toqata gəldin, atın üzəngisini özüm basıb, səni ona mindirəcəyəm* (“Koroğlu” dastanı); *Nə qədər Cahandar ağa sağdır, kənddə əl-qol açma bilməyəcəkdir* (İ. Şıxlı); *Elə ki özünü hazır bildin, heç kimi minnətçi gətirmə, özün gəl imtahan ver.* (Ə.Vəliyev); *Elə ki təzə paltar geyinib güzgünün qabağında dayanırsan, boyuna tamaşa etməkdən həzz alıram* (Ə.Vəliyev).

İngilis dilində zaman formalarının işlənməsinin spesifikasiyi özünü zamanların uzlaşması qaydasında göstərir. İ.P. Verxovskaya

¹⁸ Axundov, A.A. Feilin zamanları / A.A.Axundov. – Bakı: ADU nəşri, – 1961. – s. 40

¹⁹ Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Abdullayev. – Bakı: Maarif, –1974. –s. 254-261; Əliyev, Ə.M. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri / Ə.Əliyev. – Bakı: Maarif, – 1992. – s. 68-121; Əliyev, Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələr arasında zaman uyuşmaları: / Filologiya elmləri doktoru ... dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 1994. – s. 29-34

“zamanların uzlaşması”nı “zamanların ardıcılığı” və ya “zamanların dəyişməsi” terminləri ilə sinonim olduğunu qeyd edir²⁰. M.A.Qanşina və N.M. Vasilevskaya zaman budaq cümləsində zamanların uzlaşması qaydası fəaliyyət göstərdiyini qeyd edirlər²¹. Bu qaydadan çıxış etsək, zaman budaq cümlələrində də zamanların uzlaşması qaydasının fəaliyyət göstərdiyini görürük. Məsələn: *When we arrived at the port, the steamer was being loaded with grain; As I was going down the road, I met your sister; She was talking on her mobile phone while she was driving to work; After the Sun had set, we saw thousands of fireflies.* Nümunələrdən aşkar şəkildə görünür ki, baş cümlədə keçmiş zaman forması işləndikdə, budaq cümlədə də keçmiş zaman formalarının biri işlənir.

İngilis dilində zaman budaq cümlələrində xəbərin morfoloji səciyyəindən bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu növ budaq cümlələr üçün gələcək zaman formasının işlənməsi mövcud deyildir. Belə ki, baş cümlədə gələcək zaman işləndiyi təqdirdə, budaq cümlədə indiki zaman formalarından biri işlənir: *We will call you when we **finish** the project; I will call you while you **are staying** in the hotel.*

İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsinin xəbərinin morfoloji səciyyəsinin araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində xəbərin morfoloji ifadə olunması üsulunda müəyyən məhdudiyyət vardır. Azərbaycan dilində bu baxımdan daha çox sərbəstlik vardır. Belə ki, budaq cümlənin xəbərinin ifadə edilməsində dildə mövcud olan feil şəkillərinin hər biri iştirak edə bilər.

Dördüncü yarımfasildə ***zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə arasında zaman münasibətlərindən*** bəhs olunur. Zaman budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında zaman

²⁰ Верховская, И.П. Видо-временные формы в английском сложноподчиненном предложении / – И.П.Верховская. – Москва: Высшая школа, –1980. – с. 7

²¹ Ganshina, M.A. English Grammar / M.A.Ganshina, N.M.Vasilevskaya. – Moscow: Higher School, – 1964. – 548 p.

münasibətləri müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər. Belə ki, budaq və baş cümlədə icra olunan iş biri digərindən əvvəl, sonra ya da eyni zamanda baş verə bilər. Bu məqamda zaman budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında müxtəlif zaman münasibətləri yarana bilər. Bu baxımdan zaman münasibətlərini iki yerə ayırmaq olar: A) müxtəlifzamanlılıq münasibətləri; B) eynizamanlılıq münasibətləri.

Müxtəlifzamanlılıq münasibətinin formalaşması budaq cümlədə işin icrasının eyni zamana düşməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəki hərəkətə nisbətən əvvəlcə və ya sonra icra edilir ki, bunun nəticəsində zaman münasibətləri müxtəlifləşir. Yəni növbəli şəkildə əvvəlcə budaq cümlədəki hərəkət icra olunur, sonra isə baş cümlədəki hərəkət yerinə yetirilir və ya əksinə. Məsələn: *O gün ki öz doğma evini tərk etdi, faciəli həyat tərzini başladı* (S. Rəhimov).

Budaq və baş cümlələrdəki iki işin icrası arasındakı müddət, qarşılıqlı məna köməkçi vasitələrin iştirakı ilə də öz həllini tapır. Məsələn: 1) budaq cümlədəki işin zamanını baş cümlədəki işin zamanına yaxınlaşdırmaq üçün budaq cümlədə *yenicə, təzəcə* qəbildən olan sözlərin iştirakı vacib sayılır: *Hürü nənə yenəcə dəstəməz alıb namaz qılmaq istəyirdi ki, bayırdan güllə səslərini eşitdi* (N. Vəzirov); 2) budaq cümlədəki işin zamanını baş cümlədəki işin zamanına yaxınlaşdırmaq üçün budaq cümlədə *elə* ədatının işlənməsi vacib sayılır: *Elə təzəcə yuxuya getmişdi ki, üstünə ağır bir şeyin düşdüyünü hiss etdi* (S. Vəliyev); 3) baş cümlənin zamanını budaq cümlənin zamanına yaxınlaşdıran leksik vasitələr arasında *birdən, o saat* sözlərinin də rolu vardır: Bədir yenəcə stansiya çatmışdı ki, birdən qardaşını gördü (S. Vəliyev); 4) baş cümlənin zamanı ilə zaman budaq cümləsinin sintetik tipinin münasibətlərində çox yaxınlıq olur: *Bir dəfə anlatdınmı, o saat yaddaşında həkk olunur* (danışq dilində); 5) baş və budaq cümlənin komponentlərinin məzmunu göstərir ki, bunlar arasında çox qısa bir zaman münasibəti vardır: *Biçinçilər otu biçib qurtarmışdı ki, Əşrəf böyükdən çıxdı* (I. Şıxlı).

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrdəki işlərin icra müddəti eyni bir vaxtda təsadüf edəndə

eynizamanlılıq münasibəti yaranır. *Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı eynizamanlılıq münasibətləri mütləq və nisbi eynizamanlılıq olmaqla fərqləndirilir*²². Mütləq eynizamanlılıq münasibətində budaq cümlədə müəyyən zaman həddi, baş cümlədə isə həmin zamanda bir işin görülməsi barədə informasiya verilir. Məsələn: *Gecənin tən yarısı olardı ki, toy qurtardı* (S. Əmirli). Elə zaman budaq cümlələrinə də rast gəlirik ki, baş cümlədəki iş, hərəkət budaq cümlədəki hərəkətin icra edilməsi müddətində baş verir. İkili əlamətə malik olan işlər bir-birilə şərtlənir və məhdudlaşır. Hər iki işin icrası eyni şəraitdə davam edir. Belə olmazsa, baş cümlədəki işin icrası dayana bilər. Məsələn: *Nə qədər ki, ermənilərin burnu ovulmayıb, Qarabağ geri qaytarılmayacaq* (danışıq dilində).

İngilis dilində zaman budaq cümləsi budaq cümlədəki situasiyanın (iş və hadisənin) vaxtının zaman oxu üzərində göstərilən situasiyanın vaxtı ilə əlaqəsini, münasibətini ifadə edir. Zaman oxu üzərində budaq cümlənin vaxtı zaman budaq cümləsindəki vaxtdan əvvəl, sonra və ya eyni ola bilər. Həmçinin budaq cümlələrdəki situasiyaların bir dəfə və ya təkrarən baş verən situasiyalar kimi nəzərdən keçirilməsi də mümkündür. İngilis dilində zaman əlaqəsi əlavə olaraq hər iki situasiyadakı vaxtın davam etmə müddətini və eyniliyini ifadə edə bilər. Zaman əlaqələrinin bir çoxu ingilis dilində yalnız bağlayıcıların seçilməsi ilə deyil, həm də hər iki budaq cümlədəki digər mümkün vasitələrlə də ifadə olunur. Bu vasitələrə daxildir: zaman, tərz, feilin semantik kateqoriyaları, zərf və vaxtı bildirən sözlüklü ifadələr, sifətlər və isimlər.

İngilis dilində budaq cümlələr arasındakı zaman əlaqələri onların semantik əlaqələri kimi nəzərdə tutula bilər. Burada, əsasən, zaman bildirən bağlayıcılar nəzərdə tutulur. İngilis dilində zaman əlaqəsi əvvəlki vaxta görə müəyyənləşir. *Until, till və before* bağlayıcıları budaq cümlədəki situasiyanın əvvəlcədən baş verdiyini göstərir. *Till* bağlayıcısı *until* kimi eyni qaydada işlədilir, lakin az

²² Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə. Z.Abdullayev. –Bakı: Maarif, –1974. – s. 266

hallarda istifadə olunur. *Until* bağlayıcısı vaxtı budaq cümlədəki situasiyanın vaxtına yaxınlaşdırır. Məsələn: *I disliked Maurice until I got to know him.*

Budaq cümlədəki iş və ya hərəkət davamlı ola bilər; bu davamlılıq *until* bağlayıcısı ilə bağlanan budaq cümlədəki vaxtın davametmə müddətidir. İnkâr formada olan budaq cümlə davamlı olur, təsdiqdə olanlar isə əksinə. Hadisənin baş verməməsi göstərilən müddətə qədər davam etmiş olur. Məsələn: *I didn't start my meal until Adam arrived.*

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsinin həm baş, həm də budaq cümləsində leksik vasitə iştirak edərkən, budaq cümlədə iş, hadisə davam edir, bitmir. Məsələn: *O vaxta qədər çalışdıq ki, yemək yeməyə macal tapmadıq (danışiq dilindən).*

İngilis dilində “before” bağlayıcısı da budaq cümlədəki situasiyadan bəri keçən vaxtı göstərir, amma budaq cümlənin davamlı olmaması lazım gəlir. Məsələn: *I started my meal before Adam arrived.*

Səbəb-nəticə mənası Azərbaycan dilinin zaman budaq cümlələrində əlavə məna kimi üzə çıxır. Bu cür budaq cümlə müəyyən bir səbəbi, baş cümlə isə ondan doğan nəticəni bildirir. Məsələn: *Elə ki, bahar gəlir, hər tərəf öz donunu dəyişir* (danışiq dilindən).

İngilis dilində “before” bağlayıcısı zaman yaxınlığını göstərmək üçün *just, right, immediately, sometime, a long time, many days* kimi təyinedicilərlə işləyə bilər: *I took the examination a year before my brother did.*

Zaman əlaqəsi Azərbaycan dilində budaq cümlədəki işin zaman etibarilə baş cümlədəki işdən əvvələ aid olması ilə səciyyələnir. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. *İşin icrasında bir ardıcılıq özünü göstərir: əvvəl budaq cümlədəki, sonra baş cümlədəki iş icra olunur*²³.

Zaman əlaqəsi eyni vaxta görə müəyyənləşir. İngilis dilində bir sıra bağlayıcılar situasiyaların eynivaxtlı olduğunu və ya ən azı hər

²³ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. –s. 367

iki situasiyanın vaxtı nöqteyi-nəzərincə qismən üst-üstə düşdüyünü göstərir. *As, as long as, so long as, while, when, whenever, now that* bağlayıcıları bu cəhətdən eyni funksiyaya malikdir.

Cümlədə zaman bağlayıcıları kimi işlədildikdə *as, as long as, so long as, while, whilst* bağlayıcıları həmişə eyni vaxtı göstərir. Bu bağlayıcılarla işlədilən zaman budaq cümlələri sürəklilik bildirən zərflik budaq cümlələridir: *Just as she was about to speak, she was handed a note.*

“Whenever” bağlayıcısı əsasən tezlik bildirən zərflik budaq cümlələrində işlədilir. O, situasiyanın təkrar olunduğunu göstərir. O, həm də ən azı cümlələrdən birinin sürəkli olması şərti ilə, hər iki situasiyanın vaxt nöqteyi-nəzərincə üst-üstə düşdüyünü göstərə bilər. Məsələn: *She visits here parents whenever possible.*

“When” bağlayıcılı cümlələrdən biri davamlı (sürətli) olarsa, eyni vaxtı göstərə bilər. Məsələn: *When I dream I see angels running up and down a ladder.*

“While” bağlayıcısının işləndiyi budaq cümlələrdə eynivaxtlı davam edən hərəkət haqqında danışmaq olar. Bu zaman həm keçmiş qeyri- müəyyən zamanın, həm də keçmiş davamedici zamanın işlədilməsi mümkündür. Məsələn: *While John {was sitting - sat} biting his nails, he*

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin zaman münasibəti də ingilis dilində olduğu kimi 3 cür təzahür edir. 1) eynivaxtlılıq, 2) öncəgəlmə, 3) sonragəlmə. Eynivaxtlılıq hər iki dilin zaman budaq cümləsində mövcuddur. Azərbaycan dilində eynivaxtlılıq budaq cümlə ilə baş cümlədəki işin, hadisənin eyni vaxta, üst-üstə düşməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman baş və budaq cümlənin zaman mənası uyğunlaşır. Baş və budaq cümlələr eyni vaxta aid olan situasiyaları ifadə edir. Məsələn: *Yatmağa bir saat qalırdı ki, həmin hadisə baş verdi (S. Əhmədli) - Həmin hadisə baş verəndə yatmağa bir saat qalırdı.* Bu tipli cümlələr eyni vaxtda aid olan hadisə və situasiyaları bildirir.

Beşinci yarımfasildə ***zaman budaq cümləsi və feili tərkiblərin sinonimliyi*** məsələləri araşdırılır. Qarşılaşdırılan hər iki dildə

sinonimliyə həsr olunmuş nəzəri və praktik ədəbiyyat nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatın gedişindən məlum olmuşdur ki, Azərbaycan dilində zaman budaq cümlələri feili sifət və feili bağlama tərkibləri, ingilis dilində isə feili sifət və cerund tərkibi ilə sinonimlik yaradır. Zaman budaq cümləsi ilə müvafiq feili tərkiblər arasında olan sinonimliyin leksik və sintaktik sinonimlik kimi şərh edilməsi məqsəduyğundur. İngilis dilində zaman əlaqələrini ifadə edərkən aşağıdakı növ feili sifət tərkibləri və zaman budaq cümləsi sinonim vasitə ilə birləşdirilir:

1. Feili sifət tərkibləri (kompleks və qrup) feili sifət I və *as*, *when* və *ya while* bağlayıcılarla daxil edilən eynizamanlılıq bildirən zaman budaq cümləsi məkan, varlıq, hərəkət, nitq prosesi bildirən sonsuz feillər və konkret hərəkəti bildirən hüdudlu feillərin tərkibində olan xəbər. Məsələn: *...sitting at the sofa he said these words.* (R. B.) - ... Şam yeməyində o, bu sözləri (bunları) dedi... *And as I sat in this sorrow I saw how kind passed.* (P. C.) - Və mən belə qəmgin oturanda yaxşılığın necə keçdiyini gördüm.

2. Feili sifət qrupunun (ikili növ xarakterli feili sifət (1)) bilavasitə əvvəlki mənası ilə sinonim olan (*when* bağlayıcısı ilə) ZBC. Zaman budaq cümləsinin xəbəri hisslərin leksik mənalı ikili növ feillə ifadə olunur. Məsələn: *And then the queen hearing this she voyaged unto Valys.* (Creg. Chr.) - Və kraliça bunu eşidərək Veylsə getdi. *The people when they heard this, they thanked God highly* (Cgr. Aug.) - Cammat bunu eşidəndə (onlar) Allaha şükür edirdilər.

Hərəkət feilli feili sifət tərkibləri ZBC ilə bilavasitə əvvəl gələn mənasına görə sinonimlik təşkil edir, belə sinonimliyə az rast gəlirik.

3. Feili sifət kompleksinin (feili sifət II-nin hüdudlu təsirli feillər və *when*, *after* bağlayıcılarla) əvvəlki mənası ilə sinonim olan ZBC. Zaman budaq cümləsinin xəbəri be feili birləşmə və feili sifət II-nin hüdudunda təsirli feillərlə ifadə olunur. Məsələn: *The service done, they soupen all by day.* (Ch. F.) -Nə vaxt hərbi xidmət qurtarsa, onda onlar günorta nahar eləyirlər// Hərbi xidmət qurtaranda onlar günorta nahar eləyirlər. *So, upon New Years Day when the service was done, the barons rode unto the field...* (Maloru)

- Beləliklə, yeni ildə hərbi xidmət qurtaranda baronlar sahələrə getdilər.

Zaman budaq cümləsi ilə feili tərkiblər arasında olan sintaktik sinonimlik tədqiqat obyekti olaraq araşdırılmışdır²⁴.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi feili bağlama tərkibləri ilə də sinonimlik təşkil edir: 1) O gün ki sən al bayraqlı bir səhərdən ilham aldın, yarandım mən (S. Vurğun) – Sən al bayraqlı bir səhərdən *ilham aldığın gün* mən yarandım. 2) *Nə qədər dərsinə fikir vermirdi, o qədər də zəif oxuyurdu* – Dərsinə fikir vermədikcə zəif oxuyurdu. 3) *Qulu nə isə demək istəyirdi ki, Sirac onu qabaqladı.* – Qulu nə isə demək istədikdə Sirac onu qabaqladı. 4) *Nə vaxt namazını qılıb qurtarsaydı, başının üstə qızını görərdi.* – Namazını qılıb qurtaranda qızını başının üstə görərdi.

İngilis dilində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr “before” və “after” sözlülərinin iştirak etdiyi cərdə tərkibli cümlələrlə sintaktik sinonimlik yaradırlar²⁵. Qeyd olunan sintaktik sinonimlik sintaktik vahidlərdə qrammatik mənənin ümumiliyi və funksional oxşarlıq tələbləri baxımından müqayisə edilmişdir.

Dissertasiyanın **“Zaman budaq cümləsində sintaktik derivasiya və tərcümə problemləri”** adlanan üçüncü fəslinin birinci yarım fəslində *zaman budaq cümləsində sintaktik derivasiya* məsələsindən danışılır.

Müasir Azərbaycan dilinin zaman budaq cümlələrində sintaktik derivasiyanın inkişafının gerçəkləşməsində son dərəcə müxtəlif morfoloji elementlərdən ibarət olan derivatoloji vasitələrdən istifadə olunur. Bunlardan bir çoxu müstəqil şəkildə, digərləri isə köməkçi resurslar hesabına funksionallaşır.

Zaman budaq cümləsindəki derivasiya qanunauyğunluqlarını iki istiqamətdə təsvir etmək məqsəduyğun sayılır: derivativ

²⁴ Абдуллаева, Н.Дж. Синтаксическая синонимия в современном азербайджанском языке: / Автореф. дис. ... доктора филологических наук / – Баку, 1978. – с. 28

²⁵ Родионова, Л.З. К проблеме синтаксической синонимии (на материале сложноподчиненных предложений и предложений с герундиальными оборотами): /Автореф. дис. ...кандидата филологических наук / – Москва, 1977. – 22 с.

monooperator zaman budaq cümlələri; derivativ dublooperator zaman budaq cümlələri. Bunların hər ikisi derivasiya tipləridir. Bunlar bir-birindən ümumi zaman planının ifadəsinə görə fərqlənir, həmçinin semantik xarakterinə görə seçilir.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sintaktik derivasiyanın monooperator zaman budaq cümləsi bir sıra morfoloji elementlərlə səciyyələnir ki, bunlar da operatorun funksional rolundan asılı olur. Morfoloji elementlər bunlardır: **ki** (*bağlayıcısı*), **-m^t**, **-sa²** şəkilçiləri və s.: *Qulu təzəcə arzusuna çatmışdı ki, anası allah dərgahına qovuşdu (danışiq dilində)*. Bu monooperator zaman budaq cümləsində morfoloji element “ki” bağlayıcısıdır. Operand digər sintaktik formanı derivasiya prosesində seçir, burada **-m^t** şəkilçisindən istifadə edir: *Qulu təzəcə arzusuna çatdımı, anası allah dərgahına qovuşdu*. Göründüyü kimi, hər iki operator öz spesifik əlamətlərinə görə fərqlənir. Burada semantik funksiya ani və təkrar zaman planında verilir. Həmin funksiya monooperatorun deyil, həmçinin dublooperatorun köməyiylə yerinə yetirilir.

Zaman budaq cümləsinin dublooperator tipi ingilis dilində baş və budaq cümlələrdəki hərəkətin zaman münasibətləri arasında semantik əlamətlə ifadə olunur. Həmin semantik əlamətlər bunlardır: eynizamanlılıq, sürəklilik, təkrarlıq və s. Bu mənaları ingilis dilində olan və zaman budaq cümləsinin yaranmasında əlaqələndirici rol oynayan mürəkkəb bağlayıcılar yaradır.

Müqayisə edilən dillərdə zaman budaq cümləsinin dublooperator tipi iki və daha artıq operatorun köməyi ilə gerçəkləşir. Məsələn: *When the pendulum is at rest, the string points to the centre of the earth – Saatın kəfkiri hərəkətsiz duranda tel yerin mərkəzinə istiqamətlənir*;

Hədiyyə naharını təzəcə bitirmişdi ki, qapıda maşın səsləndi – Hadiyyə no sooner had had her dinner than the car gave a signal near the door.

Zaman budaq cümləsinin sintaktik derivasiya qanunauyğunluğunun iki dildə təsviri göstərir ki, bir dilin sistemində bağlayıcı vasitələr aktivdirsə, digərində bu aktivlik zəifləyir. Məsələn, ingilis dilində yalnız sadə və mürəkkəb bağlayıcıların rolu

əsas sayılır, Azərbaycan dilində isə bundan fərqli olaraq həm bağlayıcı sözlərin, həm də onların qəliblərinin, həmçinin köməkçi vasitələrin (intonasiya, -ki, -mı⁴, -sa² şəkilçisi) çoxplanlı rolu qeyd olunur. Həmin dillərin zaman budaq cümlə sistemlərində ellipsisin də mövqeyi az və çox dərəcədə fərqlilik yaradır. Şübhəsiz, bu dəqiq faktor müqayisə edilən dillərin müxtəlif sistem kəsb etdiyini əyaniləşdirir. Bu əsasda həmin faktorlar dillərin tipoloji tədqiqatını yaradır. Məsələn: -dı⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisi Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsinin monooperator derivasiyasını müvəffəqiyyətlə əmələ gətirir: *Nə zaman qapı sakitcə açıldı, həmin vaxt astanada müəllim göründü (danışiq dilindən); O zaman əsgərin xidməti başa çatdı, həmin vaxt kazarmadan dəmiryolu stansiyasına yollandı.*

İngilis dilində zaman budaq cümləsinin monooperator tipi tabelilik bağlayıcılarının köməyiylə formalaşır. Məsələn aşağıdakı zaman budaq cümlələrində monooperator tip “when” və “while” bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranmışdır: *When the pendulum has reached its extreme point on the opposite side, it starts back again. While the piston is moving downwards, water runs from the lower part to the upper part of the cylinder.*

İngilis dilində zaman budaq cümləsinin dublooperator tipinin yaranmasında operatorun rolu ondan ibarətdir ki, burada tabelilik bağlayıcılarından və müxtəlif önlüklərdən, müasir Azərbaycan dilində isə bu məqsəd üçün müxtəlif şəkilçi və qoşmalardan istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində ardıcıl, məntiqi hərəkətlə bağlı zamanın ifadəsi üçün “o zaman dedi ki”, “onda olar ki”, “-mı”, “elə ki - onda” və s. dublooperatorlardan, ingilis dilində isə bu relevantlıq “as long as”, “as soon as” və s. dublooperatorlardan istifadə olunur. Məsələn: *Həsən bu sözü o zaman dedi ki, iş-işdən keçmişdi; Elə ki həyat üzümüzə güldü, onda xoşbəxt günlər yaşadıq; As long as he continues to work at the calculations, we cannot begin the tests; As soon as he finishes his calculations, we shall begin the tests.*

İkinci yarımfəsildə **ingilis dili zaman budaq cümlələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə variantları** nəzərdən keçirilir.

Tipoloji cəhətdən bir dilin cümləsinin digər dilin cümləsi ilə ifadə olunmasında tərcümə çox mühüm və aparıcı rol oynayır. Zaman budaq cümləsinin hər iki dilin bədii ədəbiyyatında işlənmə tezliyi nisbətən geniş dairədədir. Tədqiqat boyu ingilis dilindən Azərbaycan dilinə çevrilmiş bədii nümunələr üzrə orijinala tərcümə variantları qarşılaşdırılmışdır. Bunun əsasında ingilis dilində zaman budaq cümləsinin Azərbaycan dilinə tərcümə vasitələri üzə çıxarılmışdır. İngilis dilinin zaman budaq cümlələri Azərbaycan dilinə aşağıdakı üsullarla çevrilə bilər: 1) zaman budaq cümləsi ilə. Məsələn: *And as I sat in this sorrow I saw my old friend Dobron.* – *Qəmgin oturmuşdum ki, keçmiş dostum Dobronu gördüm.* 2) feili bağlama tərkibinin iştirakı ilə tərcümə edilir: *And as I sat in this sorrow I saw my old friend Dobron* – *Mən qəmgin oturanda keçmiş dostum Dobronu gördüm.* 3) sadə genişlənmiş cümlə şəklində, burada zaman bildirən leksik vasitələr iştirak edir. *And as I sat in this sorrow I saw my old friend Dobron* – *Mən qəmgin oturan zaman keçmiş dostum Dobronu gördüm.* 4) təbəsisiz mürəkkəb cümlə ilə tərcümə edilir: *When you arrive, we shall have dinner* – *Siz nə zaman çatsanız, biz o zaman nahar edəcəyik.* // *Siz çatarsınız, birlikdə nahar edərik.*

Bu yarımfasildə müxtəlif sistemli dillərdəki tabeli mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesində meydana çıxan variantlar nəzərdən keçirilir və ingilis dilində zaman budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan bağlayıcıların tərcümə prosesində mənalı da araşdırılır.

Üçüncü yarımfasildə ***Azərbaycan dili zaman budaq cümlələrinin ingilis dilinə tərcümə variantları*** tədqiq olunur. Bu bölmədə Azərbaycan dilində olan zaman budaq cümlələrinin ingilis dilinə olan tərcümə variantlarını araşdırarkən məlum olur ki, Azərbaycan dili zaman budaq cümlələrinin ingilis dilinə tərcümə edilməsində ən geniş yayılan sintaktik struktur zaman budaq cümləsidir. Məsələn: *Nə vaxt sizin qapınıza gəlib çörək istəsəm, nöqərlərə deyin məni qovsunlar* (Ə. Haqverdiyev). - *When I come to your house and ask for bread, let servants expel me; Elə ki o qocaldı,*

həkimlər ona istirahətsiz işləməyi qadağan etdilər.- When he became old, the doctor forbade him to work without rest.

Ancaq Azərbaycan dilində olan zaman budaq cümlələrinin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı feili tərkiblərlə genişləndirilmiş sadə cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, semantik cəhətdən bağlı iki sadə cümlə ilə tərcüməsi variantlarına rast gəlinir.

Dördüncü yarımfəsildə ***zaman budaq cümləsinin natamam formalarından*** bəhs olunur. *Situasiyadan, məqsəddən asılı olaraq çox zaman hər hansı fikrin ifadəsi üçün formal lazımi dil materialları işlədilmir, bir çox hallarda onları başqa vasitələr əvəz edir. Bu hal tabeli mürəkkəb cümlələrdə də özünü göstərir və onların natamam formaları meydana çıxır*²⁶. Bunun səbəbi dildə qənaət meyli ilə birbaşa bağlıdır. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsinin natamam formaları 3 cür təzahür edir: 1. Elliptik formalı zaman budaq cümləsi. Bu zaman birinci tərkib hissədə müəyyən söz ellipsisə uğramış olur və onu yenidən bərpa etmək mümkünləşir. Məsələn: *Nə vaxt lazım olsam, iş yerimi tanıyırsınız, (gələ bilərsiniz); He attended English language courses in Finland when (he was) traveling last winter.*

2. Yarımçıq formalı zaman budaq cümləsi. Yarımçıq cümlə dialoji nitq üçün daha çox xarakterikdir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə yalnız komponentlərdən biri, yəni ya baş, ya da budaq cümlə buraxılır, cümlə quruluş cəhətdən yarımçıq şəkllə düşür, amma mənaya heç bir xələl gəlmir. Məsələn: - *Əsgərin yanına nə zaman gedəcəksən?* - *Nə zaman özü sifari^o etsə* (danışıq dilində);

3. İxtisar formalı zaman budaq cümləsi. Zaman budaq cümləsinin ixtisar formasında budaq cümlə işləmə bilmir. Belə ixtisar formalar müəyyən situasiyalar nəticəsində yarandığı üçün onları situativ zaman budaq cümləsi də adlandırmaq olar. Məsələn: - *Dediyim isə o zaman ola bilər ki... Sənubərin nitqi tutuldu, dili dolaşdı* (İ. Əfəndiyev).

²⁶ Müzəffəroğlu. T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi / T. Müzəffəroğlu. – Bakı: Nurlan, – 2002. – s. 119

Zaman budaq cümlələrinin natamam formaları müxtəlif situasiyalarla bağlı olub, müəyyən kommunikativ məqsədlərə xidmət edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi aşağıdakı **nəticələri** çıxarmağa imkan verir:

1. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərinin inkişafının məhsulu olaraq həmin dillərdə onların qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir və gerçəkliyin zaman münasibətlərinin ifadə vasitələrinin geniş yayılmış tiplərindən biri kimi çıxış edir. Zaman budaq cümlələrinin zaman münasibətlərini ifadə etməsi qarşılaşdırılan dillərin ümumi cəhətidir.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin xəbərlərində zaman, şəkil və şəxs kateqoriyasının təzahürü ümumi cəhət kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla belə, həmin dillərin qrammatik quruluşunun tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq zaman budaq cümlələrinin xəbərinin morfoloji səciyyəsi ilə bağlı fərqlər də vardır. Bu göstərir ki, konkret dildə budaq cümlənin xəbərinin forması həmin dilə xas olan xüsusi linqvistik qanunauyğunluqlarla müəyyən olunur. Zaman budaq cümləsinin xəbəri bağlayıcı vasitələrin səciyyəsiindən asılı ola bilər. İngilis dilində budaq cümlənin xəbərinin morfoloji ifadəsində müəyyən məhdudiyyət vardır. Həmin məhdudiyyət özünü belə bir faktda göstərir ki, ingilis dilində felin mövcud üç şəkildən biri (xəbər şəkli- Indicative) budaq cümlənin xəbərinin ifadəsində iştirak edir. Azərbaycan dilində isə zaman budaq cümləsində bu baxımdan daha çox sərbəstlik vardır. Belə ki, mövcud feil şəkillərindən xəbər, əmr, vacib, arzu şəkilləri budaq cümlənin xəbərinin ifadə edilməsində iştirak edə bilər. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində budaq cümlənin xəbəri ilə baş cümlənin xəbəri arasında uzlaşma mövcuddur. Model daxili təsdiq və inkar paradigmaları müqayisə edilən dillərdə eynidir.

3. Qarşılaşdırılan dillərdə zaman budaq cümləsi baş cümləyə bağlayan əlaqə vasitələrinə görə fərqlənir. İngilis dilində zaman

budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcılarla, tabelilik intonasiyası və temporal sözlərlə bağlanır. Azərbaycan dilində bağlayıcı vasitələr bağlayıcı, tabelilik intonasiyası, bağlayıcı sözlər və şəkilçiləri əhatə edir. İngilis dilində baş və budaq cümlə arasında tabelilik əlaqəsinin geniş yayılmış üsulu bağlayıcılar və tabelilik intonasiyasıdır. Azərbaycan dilində isə baş və budaq cümlə arasında tabelilik əlaqəsi daha çox ki bağlayıcısı, intonasiya, bağlayıcı sözlər və şəkilçilərlə təzahür edir. Hər iki dildə bağlayıcı vasitələrin semantik cəhətdən oxşarlığı onların çoxfunksionallığında təzahür edir. Bağlayıcı vasitələrin mövqeyi (yerləşmə yeri) baxımından ingilis və Azərbaycan dilləri arasında oxşarlıq vardır. Bağlayıcı vasitələr hər iki dildə budaq cümləyə görə prepozitiv və postpozitiv mövqedə yerləşir. Qarşılaşdırılan dillərdə durğu işarəsinin işlənməsi cəhətdən bir qədər fərqlər vardır. Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi baş cümləyə bağlanan bağlayıcı vasitələrdən vergüllə ayrılır. İngilis dilində belə ayrılma zaman budaq cümləsinin prepozitiv mövqeyində özünü göstərir.

4. Zaman budaq cümləsinin sıralanma qaydası struktur-semantik səciyyə baxımından mühüm önəm daşıyır. Baş və budaq sıralanma qaydasında müəyyən oxşarlıq vardır. Hər iki dil üçün zaman budaq cümləsinin baş cümləyə görə postpozitiv və prepozitiv mövqeyi səciyyəvidir. Bu dillərdə baş və budaq cümlənin ədəbi dil üçün səciyyəvi sıralanma qaydasının dəyişməsi struktur, kommunikativ, üslubi xüsusiyyətlərdən, eləcə də bağlayıcı vasitələrin semantikasından asılı olur.

5. Zaman budaq cümlələrinin qarşılaşdırılan dillərdə tərcümə yolları nəzərdən keçirilmişdir. İngilis dili zaman budaq cümlələri Azərbaycan dilinə 1) zaman budaq cümləsi; 2) feili tərkiblərlə genişləndirilmiş sadə cümlə; 3) tabesiz mürəkkəb cümlə, 4) semantik cəhətdən bağlı iki sadə cümlə ilə tərcümə olunur. Azərbaycan dili zaman budaq cümlələri ingilis dilinə 1) zaman budaq cümləsi; 2) feili tərkiblərlə genişləndirilmiş sadə cümlə; 3) tabesiz mürəkkəb cümlə, 4) semantik cəhətdən bağlı iki sadə cümlə ilə tərcümə oluna bilər. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dildə zaman

budaq cümlələrinin tərcüməsində ən çox uyğunluq zaman budaq cümləsi və sadə genişləndirilmiş cümlə səviyyəsindədir.

Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşma vasitələri // – Bakı: Elmi məcmuələr, – 2003. №1, cild 5, – s. 99-101.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsi və onun funksional ekvivalentləri // – Bakı: Elmi məcmuələr, – 2003. №2, cild 5, – s. 78-82.

3. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlələri arasında olan zaman münasibətləri // – Bakı: Tədqiqlər, – 2003. №3, – s. 204-215.

4. Müxtəlif sistemli dillərdə zaman budaq cümləsi və onun Azərbaycan dilinə tərcümə olunma variantları // – Bakı: Tədqiqlər, – 2005. №1, – s. 278-288.

5. Qloballaşan dünyada ingilis dilinin inkarolunmaz rolu. derivasiya // "Tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri". Beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı: 27-28 noyabr – 2012. – s. 135-137.

6. Azərbaycan dilində zaman budaq cümlələrində sintaktik derivasiya // "Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri". Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: – 01-04 – may, – 2013, – s.204-205.

7. Синтаксическое время как одна из форм выражения грамматического времени // – Москва: Наука и бизнес: Пути развития, – 2013. №2(20), – с. 13-16.

8. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sosial mühitdə zaman kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi // "Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri". Beynəlxalq konfransın materialları. – Bakı: – 8-9 sentyabr, – 2016, – s. 460-463

9. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsinin natamam formaları // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. №1, cild 2, – s. 101-105.

10. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsi ilə feil tərkiblərinin sinonimliyi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №4. – s.46-51.

11. Структурные типы и порядок построения придаточного предложения. // “Advances in science and technology”. Международная научно-практическая конференция, – Москва: – 2020, – с. 161-166

12. Варианты перевода придаточного времени с английского языка на азербайджанский язык. // Ежемесячный научный журнал, – Москва: – 2020. № 59 1 часть, – с. 49-52

13. Dilçilikdə mürəkkəb cümlə və zaman budaq cümləsinin türkoloji aspektdə tədqiqi. // “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda II Respublika elmi konfransın materialları. – Bakı: – 22 dekabr, – 2020, – s. 49-51

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 sentyabr 2021-ci il tarixində saat 13⁰⁰da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 iyul 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.07.2021
Kağız formatı: 60x84 16\¹
Həcm: 41 979
Tiraj: 100